

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-14\(43\)-200-230](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-14(43)-200-230)

УДК 336

Супрун В'ячеслав Васильович,

кандидат економічних наук, доцент,
професор кафедри менеджменту освіти та права
Центрального інституту післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>
proftekhosvita@i.ua

ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД ТА ГЕНДЕРНО-ОРІЄНТОВАНЕ БЮДЖЕТУВАННЯ ОСВІТИ ЯК ПРІОРИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто актуальні питання формування національної освітньої політики щодо гендерної рівності та гендерного підходу в освіті, гендерно-орієнтованого бюджетування в бюджетному освітньому процесі та необхідності їх нормативно-правового забезпечення для досягнення гендерної рівності в Україні. Закцентовано увагу на тому, що реалії та перспективи розвитку всіх сфер сучасного суспільного життя передбачають впровадження в суспільну практику ідеї гендерної рівності, тобто забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків для їх реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах суспільного життя. Досягнення цього можливе, якщо гендерна соціалізація молоді буде спиратися на відповідні світоглядні поняття, соціальні гендерні стосунки та новітні тенденції розвитку освіти в Україні, її варіативність та відкритість до суспільства, якісно новий доступ обох статей до різних сфер суспільного життя, що в майбутньому визначатиме гідні умови життєдіяльності жінок та чоловіків. Визначено сучасний стан, наявні проблеми, особливості та перспективи впровадження гендерного підходу в освітній галузі України. Окреслено основні напрями гендерної соціалізації молоді шляхом розвитку партнерства органів управління освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства в сучасних умовах реформування освіти в Україні на основі європейського досвіду та створення відповідних механізмів їх реалізації. Врахування інтересів, потреб, можливостей та досвіду різних груп жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства лежить в основі гендерно-чутливої політики країни, одним із дієвих інструментів впровадження якої є гендерно-орієнтоване бюджетування –

комплексний ґендерний підхід в бюджетній політиці та бюджетному процесі на державному й місцевому рівнях, що включає розподіл бюджетних коштів за ґендерним принципом. Системний підхід до застосування ґендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні поєднує фінансовий та соціальний аспекти бюджету, а також сприяє скороченню ґендерних розривів в Україні. Проаналізовано бюджетні освітні програми на предмет врахування ґендерного підходу. Запропоновано рекомендації, що передбачають врахування ґендерного підходу у системі освіти України та ґендерного аспекту у бюджетній освітній програмі, експертно-консультативну підтримку розпорядників державного бюджету, зменшення ґендерних розривів та усунення ґендерної дискримінації.

Ключові слова: ґендер; ґендерна рівність; ґендерний аналіз; ґендерна соціалізація; ґендерно-орієнтоване бюджетування; ґендерна сегрегація; ґендерно-чутливе суспільство; бюджетний процес; бюджетна програма; освіта.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Міжнародні зобов'язання України становлять правовий обов'язок врахування інтересів, потреб, можливостей та досвіду різних груп жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, що лежить в основі ґендерно-чутливої політики країни. У нових соціально-економічних умовах зростає актуальність впровадження в усі сфери суспільного життя ідеї ґендерної рівності шляхом забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків для їх реалізації. Досягнення цього можливе, якщо ґендерна соціалізація молоді буде спиратися на відповідні світоглядні поняття, соціальні ґендерні стосунки та новітні тенденції розвитку освіти в Україні, її варіативність та відкритість до суспільства, якісно новий доступ обох статей до різних сфер суспільного життя, що в майбутньому визначатиме гідні умови життєдіяльності жінок та чоловіків.

ґендерний аналіз українського суспільства дає змогу виявити так звані проблемні зони, які потребують активного втручання з боку держави та суспільства, і є відправними пунктами процесу формування ґендерної політики. Проблемні зони ґендерної рівності (нерівності) через призму становища жінок у суспільстві були визначені в документах IV Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок (1995 р.). Серед них для України найгострішими вчені та політики називають сферу зайнятості, політичну сферу, охорону здоров'я, проблеми освіти, ґендерне насильство, проблеми торгівлі людьми, становище жінок з особливими потребами та жінок, що

виховують дітей-інвалідів.

Найкращі практики розвинених країн світу щодо створення рівних можливостей у здобутті освіти свідчать про актуальність врахування гендерного компонента у системі організації та реалізації всього освітнього процесу. Велику роль у подоланні негативних проявів гендерних стереотипів мають відігравати заклади освіти, які спільно з різними організаціями гендерної соціалізації визначають можливості особистісного, громадського та професійного вибору. Основною проблемою та ключовим завданням реформування національної системи освіти стає зміна засад управління і запровадження механізмів державно-громадської моделі та громадського самоврядування, врахування гендерного компонента у системі організації та реалізації всього освітнього процесу як пріоритету національної освітньої політики. Як свідчить європейська практика, особливої актуальності набуває створення в закладах освіти різних типів, форм власності та підпорядкування відповідних умов, які б давали кожній людині можливість реалізуватися незалежно від гендерної приналежності. Процес гендерної соціалізації молоді найбільш ефективно відбувається під час навчання під впливом освітньо-виховних факторів, що інтенсивно впливають на формування егалітарної свідомості здобувачів освіти.

Одним із дієвих інструментів впровадження гендерно-чутливої політики є гендерно-орієнтоване бюджетування, яке постає аналітичним інструментом сприяння розробленню справедливих і ефективних бюджетів, спрямованих на задоволення реальних потреб різних груп чоловіків і жінок різного соціального статусу, з урахуванням їх інтересів, потреб, можливостей та досвіду у відповідних сферах життєдіяльності суспільства. Головні розпорядники бюджетних коштів мають прагнути враховувати гендерний аспект при визначенні обсягу та якості усіх державних послуг, що надаються в межах відповідних бюджетних програм.

Актуальність проблеми дослідження зумовлена реаліями та перспективами розвитку всіх сфер сучасного суспільного життя, що передбачають впровадження в суспільну практику ідеї гендерної рівності, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків для їх реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах суспільного життя та в майбутньому визначатиме гідні умови життєдіяльності як жінок, так і чоловіків.

Доцільність дослідження також обумовлена зростаючою роллю освіти як галузі, що має потужний потенціал для формування та провадження ідей демократичного суспільства, необхідністю реформування системи освіти України для навчання і підготовки нового покоління особистостей, здатних успішно соціалізуватися, максимально швидко адаптуватися до змінюваних

умов, приймати рішення, розв'язувати проблеми, використовувати критичне та системне мислення, сучасні методики навчання, орієнтовані на формування поглядів, цінностей, особистих якостей, впровадження ідеї демократії, гендерної соціалізації з урахуванням можливостей особистісного, громадського та професійного вибору, відстоювання своїх прав і свобод тощо.

Певна недосконалість законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, якими регулюються питання гендерної рівності, неврахування ними змін, що відбуваються в суспільному житті країни, зниження соціального статусу педагогічних, науково-педагогічних працівників, науковців, втрата привабливості та престижності професії вчителя є факторами, що стримують розв'язання наявних проблем та формування єдиної концептуально узгодженої та науково обґрунтованої державної освітньої політики щодо гендерної рівності в суспільстві, гендерного підходу в освіті, впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування в бюджетному освітньому процесі.

Велику роль у подоланні негативних проявів гендерних стереотипів мають відігравати заклади освіти, які спільно з різними організаціями гендерної соціалізації визначають можливості особистісного, громадського та професійного вибору, адже спостерігається гендерна сегрегація у виборі напрямів навчання. Стереотипні уявлення обмежують участь дівчат і хлопців у виборі професії або спеціальності, позашкільному вихованні та унеможливають їх цілісний і гармонійний розвиток. Вибір предмету дівчатами і хлопцями базується на традиційних гендерних уявленнях щодо «жіночих» і «чоловічих» видів професійної діяльності.

Недостатня гендерна чутливість закладів освіти призводить до плинності кадрів (викладачів та здобувачів), втрат людського потенціалу (зниження рівня працездатності та якості освітнього процесу), зниження конкурентоспроможності жінок-випускниць із відповідною професійною освітою на ринку праці.

У сучасній Україні гендерна освіта знаходиться у процесі формування, впровадження гендерних аспектів в усі складові системи освіти відбувається спорадично, причому, більшість українських закладів освіти помилково вважають власні можливості для впровадження гендерної складової в освітній процес досить обмеженими. Важливим стає також вирішення проблеми щодо зменшення гендерних розривів та усунення гендерної дискримінації.

Підґрунтям даного дослідження стали наукові роботи та практики щодо актуальних питань гендерної проблематики, проблем реалізації гендерного підходу та впровадження гендерної складової в освітній та бюджетний процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз основних досліджень

і публікацій показує, що вивченню актуальних питань гендерної проблематики, розбудови гендерно-чутливого суспільства, поширення гендерної складової в освітній процес, впровадження гендерного підходу в бюджетній політиці та бюджетному освітньому процесі, становлення і розвитку гендерно-орієнтованого бюджетування приділяється все більше уваги як у сфері наукового пізнання, так і у практичних питаннях її реалізації.

Теоретико-методологічне значення для розуміння й усвідомлення гендерної проблематики, впровадження гендерного підходу у національну освіту, проблем гендерної політики в сфері освіти і аспектів її реалізації в управлінні освітою, в закладах та установах освіти, впровадження гендерної складової до змісту освіти, мають положення, викладені у працях таких науковців і освітян, як, зокрема, С. Айвазова, В. Агеєва, О. Аніщенко, О. Бондарчук, Г. Будкалюк, С. Вихор, Н. Гендерник, Т. Говорун, Т. Голованова, Л. Гонюкова, Н. Грицяк, С. Гришак, Л. Даниленко, Т. Дороніна, І. Жерьобкіна, І. Зверєва, І. Іванова, Л. Карамушка, О. Кізь, О. Кікінежді, І. Кльоцина, Л. Кобелянська, О. Коцур, В. Кравець, Н. Лавриченко, А. Лавриненко, Г. Лактіонова, О. Луценко, С. Матюшкова, Т. Мельник, Л. Міщик, І. Мунтян, В. Олійник, Н. Самойленко, Л. Смоляр, П. Терзі, С. Хрисанова, О. Цокур, Н. Чухим, К. Шевченко, О. Шнирєва, Л. Шолохова, О. Ярська-Смирнова та інші.

Дослідники зазначають, що впровадження гендерного підходу потребує використання гендерного компонента змісту освіти, відповідних навчально-методичних засобів та комунікативних механізмів у поєднанні з професіоналізмом та майстерністю викладачів, а впровадження гендерних підходів у процес підготовки, наприклад, майбутніх педагогів, є основою для вдосконалення їхнього професіоналізму та всебічного особистісного розвитку як активних суб'єктів соціального життя» [1, с. 194]. Науковці звертають увагу на те, що в практичній діяльності перед педагогом постають питання, для вирішення яких треба оперувати знаннями з гендерної тематики, для розуміння і професійної участі в процесі гендерної соціалізації молоді педагогу необхідний відповідний методологічний і методичний апарат, що містить систему наукових знань про гендер, педагогічні аспекти виховання й освіти, гендерні технології, фактори, умови та критерії ефективності гендерної соціалізації здобувачів освіти [2, с. 8].

Важливою вважається інтеграція гендерних підходів у професійну підготовку здобувачів вищих педагогічних закладів освіти [3, с. 8].

Серед зарубіжних учених, які займалися гендерною проблематикою, слід виокремити таких як С. Бонні, А. Борхост, М. Вільдт, А. Ванн дер Влютен, Е. Гейєс, М. Геппл, А. Грейс, П. Гутро, П. МакЛарен, С. Пелетчик, М. Стратигаки, Е. Тіздел, Е. Фестл та інші [4], [5], [6], [7], [8], [9].

Однак, незважаючи на значний науковий та практичний інтерес до окресленої предметної галузі, невирішеною частиною проблеми є провадження тієї чи іншої моделі гендерної політики та паритетної демократії в контексті здійснення реформ, що відбуваються та плануються в системі освіти України.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування напрямів системних змін національної освіти шляхом визначення сукупності механізмів формування політики гендерної рівності в освіті та інтеграції гендерно орієнтованого підходу у бюджетний процес в сучасних умовах демократичних процесів українського суспільства та становлення державно-громадського управління освітою в Україні.

Відповідно до поставленої мети були визначені такі **завдання**:

- вивчити європейський досвід формування державної освітньої політики щодо гендерної рівності та гендерного підходу в освіті;
- проаналізувати законодавчу базу та підзаконні нормативно-правові акти, виявити їх суперечності, визначити основні напрями їх удосконалення;
- провести аналіз наукової літератури та охарактеризувати тенденції розвитку гендерного підходу в освіті, взаємодії з інституціями громадянського суспільства у європейських країнах;
- вивчити сучасний стан, наявні проблеми, особливості та перспективи впровадження гендерного підходу в освітній галузі України крізь призму інтересів громадянського суспільства;
- здійснити аналіз наукового розуміння поняття, змісту та принципів гендерної рівності та гендерного підходу в освіті;
- розглянути основні напрями гендерної соціалізації молоді шляхом розвитку партнерства органів управління освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства в сучасних умовах;
- визначити сутність та особливості провадження гендерного підходу в освітній галузі;
- визначити сутність та особливості провадження гендерно-орієнтованого бюджетування в освітньому процесі;
- дослідити інституціоналізацію гендерних досліджень та впровадження гендерного підходу в системі освіти України;
- проаналізувати бюджетні освітні програми на предмет врахування гендерного підходу;
- запропонувати рекомендації, що передбачають врахування гендерного підходу у системі освіти України та гендерного аспекту у бюджетній

освітній програмі, зменшення ґендерних розривів та усунення ґендерної дискримінації.

Об'єкт дослідження – провадження ґендерного підходу в освітній галузі та бюджетному освітньому процесі в сучасних умовах становлення ідей демократичного суспільства України.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичною базою дослідження є аналіз і узагальнення наукових та літературних джерел, праці вітчизняних і зарубіжних учених з проблем ґендерності, інтеграції ґендерного підходу у вітчизняну систему освіти, навчально-методичних праць і кращого досвіду щодо впровадження ґендерної тематики в освітній процес; конкретизація сутності та особливості впровадження ґендерної складової в освітній та бюджетний процеси, розвитку демократичного громадянства, державно-громадського управління, а також законодавчі та нормативно-правові акти, що встановлюють правові та організаційні основи суспільних відносин та ґендерної рівності у сфері освіти України.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять філософсько-педагогічні аспекти особистісно орієнтованого навчання в українській педагогіці (В. Андрущенко, І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, Н. Ничкало, О. Савченко, С. Сисоєва, О. Сухомлинська та ін.); наукові основи ґендерної освіти щодо: визначення загальних проблем ґендерності (Д. Батлер, Ш. Берн, І. Бондаревська, І. Жерьобкіна, Н. Кутова, Л. Малес, Т. Мельник, М. Свидло, Д. Скот, Р. Хоф, Н. Чухим, О. Ярська-Смирнова та ін.); реалізації ґендерного підходу в навчанні і вихованні (Т. Голованова, В. Кравець, Л. Смоляр, Л. Штильова та ін.); питань ґендерної соціалізації особистості (Т. Говорун, Т. Дороніна, Н. Грицяк, І. Кон, Н. Лавриченко, О. Оксамитна та ін.); підготовки викладачів до ґендерного виховання і керівників закладів освіти до впровадження ґендерного підходу в освітній процес та процес підвищення кваліфікації психолого-педагогічних працівників і робітничих кадрів (С. Вихор, Л. Даниленко, І. Іванова, Л. Карамушка, І. Мунтян, В. Олійник); впровадження ґендерної складової до змісту освіти (Л. Булатова, О. Кісь, І. Костикова, Н. Лавриненко, О. Луценко, А. Митрофанова, О. Плахотнік та ін.); проблем ґендерних стереотипів та ґендерних ролей (В. Агеєв, С. Айвазова, Т. Виноградова, О. Вороніна, Т. Говорун, П. Горностаї, І. Грошев, О. Здравомислова, М. Пірен, В. Суковата та ін.) [24], [25], [27], [28], [29], [30].

ґендерний підхід як стратегія впровадження ґендерної складової в освітньому процесі став предметом дослідження О. Аніщенко, Т. Вороніної, Н. Ґендерник, О. Кікінеджи, В. Кравця, С. Матюшкової, М. Поливянної, О. Коцур,

О. Шнир'євої, Л. Шолохової. Одним із перших інтегрував гендерний підхід у професійну підготовку студентів І. Мунтян. Механізм впровадження гендерного підходу у процес підготовки майбутніх вчителів початкової школи обґрунтовує Н. Самойленко, необхідність гендерного підходу у викладанні історії учням доводить Г. Будкалюк.

Незалежність та свободу жінок через здобуття якісної освіти доводили К. Агріппа, М. Уоллстонкрафт. Відносини між статями як першооснову соціальних протиріч розглядаються в працях таких авторів, як Б. Фрідан, Г. Брандт, С. Де Бовуар та ін. Гендерні аспекти конструювання модерної ідентичності проаналізовані в роботах зарубіжних класиків, таких як П. Бурдьє, М. Вебер, Дж. Мітчелл.

Проблеми гендерної нерівності у сфері вищої освіти висвітлювалися в роботах зарубіжних учених, зокрема, увагу даному питанню приділяли Е. Гейєс [4], Дж. Хьюго [5], П. Мак Ларен [8], А. Грейс [6], Е. Тіздел [7].

Разом з тим, міжнародні документи, доповіді, наукові здобутки закордонних колег можуть слугувати відповідною підмогою, теоретичною та методологічною основою для змістовного аналізу, але ніяк не сприйматися для копіювання їх провадження в нашій країні. Вітчизняні науковці, освітяни, правники, фахівці в галузі гендерної теорії, представники неурядових організацій мають розробляти власні підходи щодо розв'язання проблем гендерної рівності в Україні.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Методологічну основу дослідження становить сукупність сформованих у практиці пізнання прийомів і способів реалізації системної та синергетичної методології, зокрема системний, структурно-функціональний, діалектичний, порівняльний, цільовий методи.

Наукові результати, теоретичні положення й висновки дослідження були здійснені у межах теми науково-дослідної роботи ДЗВО «Університет менеджменту освіти» в рамках діяльності лабораторії методології та практики професійного розвитку сучасного освітнього менеджера – «Науково-методичні засади підвищення ефективності державно-громадського управління неперервною освітою в умовах суспільної трансформації в Україні (номер державної реєстрації РК № 0116U007183).

Роль автора полягає в розробці пропозицій щодо модернізації державної освітньої політики з урахуванням гендерного підходу та інтересів громадянського суспільства, впровадження гендерної рівності в освіті та гендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні, а також гендерної соціалізації молоді шляхом розвитку партнерства органів управління

освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

У нових соціально-економічних умовах зростає актуальність державної гендерної та національної освітньої політики щодо забезпечення гендерної рівності як діяльності державних інституцій, спрямованих на здійснення (безпосередньо або опосередковано) та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків, утвердження гендерної демократії.

Втіленням державної політики щодо впровадження гендерного підходу в українському суспільстві є, перш за все, основний закон – Конституція України, ст. 24 якої проголошує рівність прав жінки і чоловіка [10], а також Закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [11], «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [12], «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [13], «Про протидію торгівлі людьми» [14]. Стаття 21 «Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у здобутті освіти та професійній підготовці» Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» безпосередньо зобов'язує заклади освіти створити рівні умови для жінок і чоловіків під час вступу до закладів освіти, оцінки знань, надання грантів, позик студентам; підготовку та видання підручників, навчальних посібників, вільних від стереотипних уявлень про роль жінки і чоловіка; виховання культури гендерної рівності, рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків.

Відповідно до вищезазначеного Закону України Міністерством освіти і науки України було видано наказ № 839 від 10.09.2009 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту», в якому передбачено ряд заходів, що мають сприяти вирішенню проблеми гендерної рівності у сфері освіти Серед них, зокрема: продовжити впровадження курсів гендерної рівності у закладах вищої освіти; здійснити анкетування на предмет упровадження гендерного компоненту у зміст вищої освіти; створити банк даних методичного забезпечення гендерних курсів закладів вищої освіти; організувати проведення гендерного аналізу кадрового забезпечення закладів вищої освіти за галузями знань; дослідити теоретико-методологічні аспекти механізмів формування гендерної політики у вищій школі шляхом залучення до цієї роботи наукових підрозділів закладів вищої освіти; сприяти створенню у закладах вищої освіти кафедр гендерної рівності [15].

З метою дієвого впровадження гендерного підходу в усі сфери життя українського суспільства, в тому числі і в систему освіти, у вересні 2013 р. було прийнято Державну програму забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року. В межах цієї програми були передбачені такі

пункти як здійснення заходів щодо виконання положень Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, зокрема, в частині забезпечення гендерної рівності та виконання на постійній основі робіт із впровадження гендерних підходів у систему освіти; розроблення та затвердження плану проведення гендерної експертизи підручників та навчальних планів; розроблення плану підвищення кваліфікації педагогічних працівників із включенням до нього програми або компоненту з питань гендерної рівності; розроблення навчальних планів для вищих навчальних закладів, інститутів післядипломної освіти із включенням до них навчальних курсів, тематичних занять з питань гендерної рівності; проведення навчання для педагогічних працівників та науковців вищих навчальних закладів; проведення заходів щодо розв'язання гендерних проблем в освіті [18].

Запроваджено щорічні доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні. Закономірно, що проблеми освіти, якісного навчання, роботи, поєднання материнства та кар'єрного зростання, подолання насильства, залучення жінок до процесів прийняття тих чи інших рішень стають цілями, так би мовити, першого рівня, які виконують у глобальному сенсі інструментальну роль, як сходинки до глобальної мети – зменшення, подолання бідності, поліпшення умов життя, формування умов для всебічного розвитку людської особистості в умовах демократичного суспільства.

Слід зазначити, що становлення гендерного паритету є однією з головних цілей розвитку тисячоліття ООН, однією з найважливіших цінностей Європейського Союзу і України, яка взяла на себе зобов'язання подолати гендерну асиметрію в усіх сферах життя суспільства впродовж наступних десятиліть. Для досягнення цієї мети протягом останніх років Уряд України ухвалив низку нормативно-правових актів, зокрема, і в галузі освіти. Отже, законодавчі та нормативно-правові акти відображають потребу й закладають певне підґрунтя для впровадження гендерного підходу в систему освіти України. Відтак, гендерний підхід в освіті є одним із складових особистісно-орієнтованого підходу до навчання, виховання і соціалізації особистості, яка здатна до життя в суспільстві, має прагнення до самовдосконалення, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, громадянської активності і впровадження ідеї демократії, життя в умовах сучасної держави, дотримання її законів, відстоювання своїх прав і свобод, і враховує її індивідуальні особливості у відповідності зі статтю, припускає на основі цього вибір змісту, форм і методів навчання і виховання, трудової діяльності, створення розвивального освітнього середовища у відповідності з її природнім потенціалом.

Водночас необхідно зазначити, що одним з головних критеріїв успішної

реалізації гендерного підходу в освіті є гендерна чутливість, яка характеризується обізнаністю здобувачів освіти з гендерною тематикою, формуванням у них егалітарного мислення, оволодінням навичками роботи з людьми з урахуванням стратегій гендерної рівності, здатністю реагувати на порушення гендерних принципів.

Гендерний підхід орієнтований на формування й утвердження рівних, незалежних від статі можливостей самореалізації людини в усіх сферах життєдіяльності [2, с.8]. Гендерний підхід у педагогіці – це аналіз та реконструкція факторів освітнього процесу в напрямку нейтралізації гендерних стереотипів, збільшення соціального простору для всебічного розвитку особистості [16, с. 44].

Гендерна педагогіка розширює демократичні свободи людини і є більш прогресивною для сучасної освіти, є відкритою новому змісту самої освіти, зокрема й впровадження в неї гендерної теорії. Суспільство в цілому має стати гендерно чутливим, розуміти гендерні проблеми, шукати шляхи їх вирішення. Відтак, гендерна педагогіка гуманітаризує освіту, робить її особистісно-орієнтованою, значущою для кожного, хто навчається.

При цьому ознаками особистісно-орієнтованого навчання постає: зосередження на потребах особистості; надання пріоритету індивідуальності, самоцінності; співпраця, співдружність, співтворчість між здобувачами освіти і викладачами; удосконалення педагогічних відносин у бік їх відвертості, емпатійності, духовно-морального єднання; створення ситуації вибору й відповідальності; пристосування методики до навчальних можливостей здобувача освіти, актуалізація проблеми особистісного зростання особистості як основи її самостійності в оволодінні змістом освіти; стимулювання розвитку й саморозвитку особистості.

Перевага гендерного підходу в процесі навчання порівняно з традиційними підходами полягає у наданні здобувачам освіти можливості розвивати індивідуальні здібності й інтереси незалежно від належності до конкретної статі, протистояти негативним проявам гендерних стереотипів, сприяти розвитку гендерної чутливості.

Слід зазначити, що гендерний підхід суттєво відрізняється від традиційного в усіх його елементах, а саме: у сутності, спрямованості і меті освіти; у показниках досягнення мети навчання; в об'єкті педагогічного оцінювання; в умовах навчання і ставленні до здобувача освіти; він демократизує і гуманітаризує процеси навчання і виховання, сприяє їх особистісній орієнтації. Оскільки система освіти України знаходиться сьогодні у процесі трансформаційних змін та її розвиток відбувається в євроінтеграційному контексті, особливої актуальності набуває завдання зі

створення в закладах освіти різних типів, форм власності та підпорядкування відповідних умов, які б давали кожній людині можливість реалізуватися незалежно від гендерної приналежності.

Можна сказати, що українська освіта поступово стає достатньо чутливою до проблем гендерної рівності. У межах реалізації Програми EU4Skills у 2020 році проведено гендерний аудит сфери професійної (професійно-технічної) освіти, рекомендації якого будуть імplementовані в подальшій нормотворчій діяльності Міністерства освіти і науки України та буде надано інформаційно-методичну та науково-практичну підтримку викладацькому складу в здобувачам відповідної освіти щодо впровадження в освітній процес гендерної складової.

Гендерний аналіз структури учнівських колективів закладів професійної (професійно-технічної) освіти показав, що видатки на навчання дівчат є меншими, ніж на навчання хлопців, в училищах хлопців навчається набагато більше, ніж дівчат, їх кількість майже вдвічі перевищує кількість дівчат. Серед працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти чисельно переважають жінки, проте вони становлять меншість серед керівників закладів освіти, що свідчить про наявність гендерних бар'єрів під час призначення жінок на посади керівників закладів освіти.

Спостерігається гендерна сегрегація у виборі напрямів навчання. Стереотипні уявлення обмежують участь дівчат і хлопців у виборі професії або спеціальності, позашкільному вихованні та унеможливають їх цілісний і гармонійний розвиток. Вибір предмету дівчатами і хлопцями базується на традиційних гендерних уявленнях щодо «жіночих» і «чоловічих» видів професійної діяльності.

Недостатня гендерна чутливість закладів освіти призводить до плинності кадрів (викладачів та здобувачів освіти), втрат людського потенціалу (зниження рівня працездатності та якості освітнього процесу), зниження конкурентоспроможності жінок-випускниць із відповідною професійною освітою на ринку праці.

Водночас можна констатувати наявність проблем, пов'язаних із впровадженням гендерного підходу в систему освіти України, викликаних рядом суперечностей: між практикою статево-рольового підходу у підготовці здобувачів освіти і вимогою переходу до реалізації гендерного підходу на законодавчому рівні; між об'єктивною потребою реалізації гендерного підходу у викладанні гуманітарних дисциплін та фаховій підготовці студентів гуманітарних спеціальностей і недостатньою розробкою її методичних, змістових основ. Гендерний підхід у підготовці здобувачів освіти проявляється в спеціальній організації освітнього процесу, що забезпечує можливість реалізуватися здобувачам освіти з властивими їм індивідуальними

можливостями, засвоювати соціальний досвід, знання та забезпечувати успішну соціалізацію у суспільстві і соціальну ідентифікацію за ознакою статі.

Стратегією впровадження гендерних аспектів у процес освіти є гендерний підхід. Саме він дозволяє уявити гендерне бачення проблем у всіх вимірах. Гендерний підхід декларує рівні можливості і ставлення до чоловіків і жінок і сприяє розбудові гендерночутливого суспільства. Це зумовлює об'єктивну необхідність реалізації гендерного підходу у викладання гуманітарних дисциплін у закладах вищої освіти [17].

Цілком очевидно, що процес гендерної соціалізації молоді найбільш ефективно відбувається під час професійного навчання під впливом освітніх факторів, що інтенсивно впливають на формування егалітарної свідомості студентської молоді.

Практика та досвід роботи закладів освіти з навчання організації впровадження гендерного підходу свідчить, що окремі напрями комплексного підходу реалізуються, але відсутня систематичність, яка передбачає використання усіх видів діяльності, з урахуванням завдань гендерного виховання, в закладах освіти здебільшого поширений статеворольовий підхід, який ґрунтується на розрізненні жінок і чоловіків, дівчаток і хлопчиків за психологічними характеристиками і, відповідно, різних підходах до навчання особистості залежно від віку та статі. Такий підхід, фактично, веде до утвердження прихованої нерівності представників різної статі і закріплення у суспільній практиці гендерної упередженості, ініціювання гендерно-рольових конфліктів тощо.

Розробка недискримінаційних підходів до освіти та професійної підготовки осіб різної статі потребує комплексних заходів, серед яких важливе місце посідає впровадження гендерного підходу в освітній процес, який ґрунтується на принципі рівноправності статей, утвердженні рівних можливостей жінок і чоловіків, дівчаток і хлопчиків, їх взаємодії на партнерських засадах у різних сферах життєдіяльності [17]. При цьому мають враховуватися гендерні особливості особистостей на основі розвиненої гендерної чутливості і неупередженості.

Для вітчизняних закладів вищої освіти останнім часом характерним є викладання спецкурсів з гендерної проблематики, проте, при цьому, виникає ряд труднощів: невизнання чоловіками наявності гендерних проблем; наявність слов'янського менталітету, який традиційно ставить жінок на другий план; відсутність підготовлених викладачів; у навчальних програмах і змісті лекцій гуманітарних дисциплін практично відсутні теми з гендерної проблематики; у списку рекомендованої літератури для опанування предметів гуманітарного циклу практично відсутні праці з гендерної проблематики;

традиційний зміст і форми організації навчального процесу недостатньо сприяють підвищенню рівня гендерної чутливості студентів.

Саме через включення гендерних курсів у навчальні плани підготовки здобувачів освіти, участь у різноманітних заходах в рамках виховної роботи, університетська спільнота і адміністрація мають змогу вирішити ряд наукових, педагогічних, організаційних завдань, а також позбутись хибних стереотипів. При цьому, через подальшу імплементацію гендерночутливих підходів у діяльність закладу освіти, його адміністрація зможе розв'язати проблему збереження кадрового потенціалу і сформувати сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі, а також підвищити рівень зацікавленості абітурієнтів у вступі саме до такого закладу освіти.

У сучасних умовах демократизації суспільства все більше поширюються наукові дослідження й вивчення гендерної проблематики в академічних та університетських центрах України, розвивається й мережа осередків гендерної освіти. Нині можна відзначити зростання кількості українських гендерних освітніх та наукових осередків, формування експертного кола з питань гендеру, зростання кількості захищених наукових робіт з гендерної тематики та кількості годин для викладання курсів гендерної направленості у закладах вищої освіти різних профілів [31], [32]. В результаті цього гендерний підхід має можливість реалізуватись як особливий напрямок у дослідженнях та практиках, орієнтований на формування та утвердження політики рівних можливостей в освітній галузі.

В освітній практиці гендерний підхід передбачає організацію досвіду рівноправного співробітництва осіб різної статі у освітньому процесі із заохоченням видів діяльності, що відповідають дійсним інтересам і можливостям особистості, а не стереотипним вимогам до неї як представника певної статі.

Важливим є гендерна стратегія, яка може формуватися на таких базових принципах: дотримання демократичних цінностей свободи, справедливості, егалітарності (рівності прав і можливостей), інклюзивності, толерантності, недискримінації; системності та комплексності, які передбачають системну розробку та впровадження досяжних стратегічних завдань, міжінституційну співпрацю для їх практичної реалізації; відкритості, прозорості, цілісності, що зумовлюють публічну розробку стратегії, її обговорення у експертному та громадському середовищі.

Безумовно необхідними є якісні зміни у взаємодії центральних, регіональних і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо питань комплексного гендерного підходу в бюджетній політиці та бюджетному освітньому процесі на державному, регіональному та місцевому

рівнях, що включає розподіл бюджетних коштів за гендерним принципом. Тобто, одним із дієвих інструментів впровадження гендерно-чутливої політики є гендерно-орієнтоване бюджетування, яке постає аналітичним інструментом сприяння розробленню справедливих і ефективних бюджетів, спрямованих на задоволення реальних потреб різних груп чоловіків і жінок різного соціального статусу, з урахуванням їх інтересів, потреб, можливостей та досвіду у відповідних сферах життєдіяльності суспільства. Головні розпорядники бюджетних коштів мають прагнути враховувати гендерний аспект при визначенні обсягу та якості усіх державних послуг, що надаються в межах відповідних бюджетних програм [21], [23].

Гендерно-орієнтоване бюджетування – це інструмент, спрямований на інтеграцію гендерної складової у бюджетний процес. Його слід розглядати як впливовий елемент управлінської діяльності, пов'язаний із розробкою бюджетів різних рівнів, що надає важливу інформацію фахівцям, які приймають рішення щодо розподілу бюджетних коштів.

Основними складниками процесу гендерно-орієнтованого бюджетування є: гендерний бюджетний аналіз; зміни в програмах та бюджетах; системна інтеграція гендерно-орієнтованого бюджетування у бюджетний процес.

Важливо зазначити, що гендерний бюджетний аналіз передбачає не лише розбивку за статтю, але й враховує інші соціальні категорії, такі як вік, соціально-економічне становище, місце проживання, освітній рівень та ін., за умови, що це є доцільним, а необхідні дані є в наявності. Існують різні підходи до впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування у бюджетний процес. Але завжди в центрі уваги цього методу – реальні потреби та інтереси жінок і чоловіків, які, в свою чергу, мають бути рівною мірою враховані у процесі формування державного та місцевих бюджетів. Такий підхід є важливим, оскільки і пріоритети, і стратегічні та практичні потреби жінок і чоловіків можуть різнитися. Більше того, врахування гендерних відмінностей робить бюджет дієвішим, справедливішим і прозорішим.

Розробка гендерно-орієнтованого бюджету дозволяє побачити, як доходи та видатки бюджету впливають на соціально-економічне становище й можливості жінок та чоловіків, а також на аспекти рівності між жінками й чоловіками у країні. Як інструмент управлінської технології ГОБ дозволяє оцінити, як і якою мірою державна політика у сфері розподілу видатків бюджету впливає на чоловіків і жінок як споживачів послуг, користувачів інфраструктури та платників податків. Саме гендерний бюджетний аналіз в його основі створює основу для впровадження принципу рівних можливостей жінок і чоловіків в усіх сферах та забезпечує сталий розвиток суспільства [21], [23].

Наразі, врахування інтересів, потреб, можливостей та досвіду різних груп

жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства лежить в основі гендерно-чутливої політики країни, одним із дієвих інструментів впровадження якої є гендерно-орієнтоване бюджетування – комплексний гендерний підхід в бюджетній політиці та бюджетному процесі на державному й місцевому рівнях, що включає розподіл бюджетних коштів за гендерним принципом. Системний підхід до застосування гендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні поєднує фінансовий та соціальний аспекти бюджету, а також сприяє скороченню гендерних розривів в Україні. Головні розпорядники бюджетних коштів мають прагнути враховувати гендерний аспект при визначенні обсягу та якості усіх державних послуг, що надаються в межах бюджетних програм. [19], [20].

Міністерство молоді та спорту України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство соціальної політики України, як пілотні, започаткували роботу з впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування в свою діяльність, зокрема працювали над написанням звітів за результатами гендерного бюджетного аналізу профільних бюджетних програм та продовжували роботу над розробленням та реалізацією рекомендацій, які спрямовані на подолання виявлених під час аналізу гендерних розривів у сфері освіти, соціальної політики, охорони здоров'я, спорту та молодіжної політики.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 10.07.2017 р. № 992 затверджено Типовий перелік бюджетних програм і результативних показників їх виконання для місцевих бюджетів у галузі «Освіта». Він включає бюджетні програми, які були проаналізовані робочими групами з ГОБ та містять мету та/або результативні показники з врахуванням гендерного аспекту, що сприятиме відстеженню результативності програм із точки зору їхнього впливу на гендерну рівність. Інтеграція гендерно орієнтованого підходу у бюджетний освітній процес забезпечить підвищення ефективності та якості наданих державних послуг з урахуванням потреб та інтересів дівчат і хлопців, жінок і чоловіків та їх різних груп, а також дозволить посилити підзвітність розпорядників бюджетних коштів та прозорість бюджету.

Наказ № 1 від 2 січня 2019 року Міністерства фінансів «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо впровадження та застосування гендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі» став важливим кроком на шляху до інституціоналізації гендерно орієнтованого бюджетування в Україні. Дані рекомендації можуть бути використані головними розпорядниками бюджетних коштів та іншими учасниками бюджетного процесу для врахування гендерних аспектів у процесі планування, виконання та звітування про виконання бюджетних програм [26].

Кабінет Міністрів України схвалив нову Стратегію управління

державними фінансами на 2017–2021 роки, розроблену Міністерством фінансів, частиною якої є гендерно-орієнтоване бюджетування. Це означає, що вперше гендерне бюджетування інтегровано в стратегічних документах Мінфіну, які будуть служити основою впровадження гендерного підходу в законодавчі та документи, які застосовуються в бюджетному процесі.

Міністерства стають прикладом роботи із впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування для всієї України, сприяють обміну знаннями про гендерно-орієнтоване бюджетування з їхніми установами та підтримують інші заходи з впровадження гендерного аспекта при визначенні обсягу та якості усіх державних послуг, що надаються в межах відповідних бюджетних програм.

Закономірним є запровадження Методичних рекомендацій щодо інтеграції та застосування гендерно орієнтованого підходу у бюджетному процесі [26] згідно з яким всі головні розпорядники бюджетних коштів аналізуватимуть бюджетні програми на виявлення гендерних розривів та вдосконалюватимуть свої програми, аби вони більшою мірою відповідали потребам жінок та чоловіків різних соціально-економічних груп.

Наголосимо, що Міністерство фінансів України включило інформацію щодо застосування гендерно орієнтованого підходу у бюджетному процесі в Пояснювальну записку до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік». Зокрема, під час підготовки бюджетних запитів на 2021–2023 роки гендерний аспект врахували 29 (35%) головних розпорядників коштів державного бюджету за 41 бюджетною програмою. Десять головних розпорядників коштів державного бюджету (12%) вживають заходи щодо удосконалення збирання та оброблення необхідних даних, запровадження нових та/або перегляду наявних форм статистичної та адміністративної звітності, внесення змін до нормативно-правової бази. Міністерство фінансів України обґрунтовує, що включення гендерного аспекту до характеристик бюджетної програми сприяє покращенню якості публічних послуг, робить «видимими» різні групи отримувачів та надавачів публічних послуг (як за гендерною ознакою, так і з урахуванням соціальних, вікових, професійних та інших особливостей), а отже, дає змогу врахувати їхні потреби під час розподілу коштів бюджету. Як наслідок, оптимізується обсяг і структура бюджетних витрат, головні розпорядники коштів ефективніше розпоряджаються обмеженим бюджетним ресурсом.

Моніторинг паспортів бюджетних програм, які фінансуються з державного бюджету у 2020 році, щодо врахування гендерних аспектів показав, що з-поміж 370 промоніторених паспортів 43 паспорти бюджетних програм містять гендерні аспекти. Зокрема, на адміністративно-територіальному рівні при складанні та затвердженні паспортів бюджетних програм найбільш

активно гендерні аспекти включали головні розпорядники коштів обласного рівня. Щодо галузевого розподілу, то найчастіше гендерні аспекти було враховано у сфері освіти і науки – 40%, соціальний захист та соціальне забезпечення – 23%, фізична культура та спорт, молодіжна політика – 13%, державне управління – 10%, культура і мистецтво – 8%, охорона здоров'я – 5% паспортів, що містять гендерні аспекти [19], [20].

Наразі, зараз відбувається експертно-консультативна підтримка головного розпорядника коштів державного бюджету Міністерства освіти і науки України щодо підготовка бюджетного запиту на 2021–2023 рр. для складання паспортів бюджетних програм з урахуванням гендерних аспектів: «Забезпечення діяльності Національного центру «Мала академія наук України» щодо надання позашкільної освіти державними закладами позашкільної освіти, заходи з позашкільної роботи; «Надання освіти закладами загальної середньої освіти державної форми власності» з урахуванням гендерного підходу. Слід зазначити, що системний підхід до застосування гендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні поєднує фінансовий та соціальний аспекти бюджету

Розробка гендерно-орієнтованого бюджету дозволяє побачити, як доходи та видатки бюджету впливають на соціально-економічне становище й можливості жінок та чоловіків, а також на аспекти рівності між жінками й чоловіками у країні. Як інструмент управлінської технології ГОБ дозволяє оцінити, як і якою мірою державна політика у сфері розподілу видатків бюджету впливає на чоловіків і жінок як споживачів послуг, користувачів інфраструктури та платників податків. Саме гендерний аналіз в його основі створює основу для впровадження принципу рівних можливостей жінок і чоловіків в усіх сферах та забезпечує сталий розвиток суспільства.

Досягнення гендерної рівності в сфері освіти передбачає досягнення двоєдиної цілі:

- гендерної паритетності як досягнення рівноправної участі дівчат і хлопців, жінок і чоловіків в усіх формах освіти, виходячи із їхньої представленості в різних вікових групах населення;
- гендерної рівності як забезпечення рівного ставлення до дівчат і хлопців у процесі навчання, гендерної рівності в рамках системи освіти, в рамках професії вчителя/викладача (гендерна рівність в працевлаштуванні), в освітніх програмах і тренінгах (норми і цінності, які передаються в процесі навчання), а також в залученні обох батьків до процесу освіти їхніх дітей.

Гендерний підхід в освіті є одним із складових особистісно орієнтованого підходу до навчання та виховання особистості, враховує її індивідуальні особливості у відповідності зі статтю, дозволяє на цій основі вибір змісту, форм

і методів навчання і виховання, створення розвивального освітнього середовища у відповідності з її природним потенціалом.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Масштабне реформування освіти в Україні стало можливим завдяки прийняттю рамкового Закону України «Про освіту», який визначив метою освіти всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору.

Головним завданням сучасної української освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності і впровадження ідеї демократії, життя в умовах сучасної держави, дотримання її законів, відстоювання своїх прав і свобод, практичної реалізації у подальшому дорослому житті знань, отриманих у закладі освіти.

Розробка недискримінаційних підходів до освіти осіб різної статі потребує комплексних заходів, серед яких важливе місце посідає впровадження гендерного підходу в освітній процес, у тому числі, в професійну підготовку майбутніх фахівців, який ґрунтується на принципі рівноправності статей, утвердженні рівних можливостей жінок і чоловіків, їх взаємодії на партнерських засадах у різних сферах життєдіяльності. При цьому слід зазначити, що вимоги впровадження гендерного підходу в суспільну практику підкріплені рядом законодавчих актів. Зокрема, Законом України «Про забезпечення однакових прав і можливостей чоловіків і жінок», яким передбачено правове досягнення паритетного становища чоловіків і жінок у всіх сферах життєдіяльності суспільства, створення умов і можливостей для рівної участі обох статей у прийнятті суспільно важливих рішень.

Значну роль у подоланні негативних проявів гендерних стереотипів

мають відігравати заклади освіти, які спільно з відповідними організаціями гендерної соціалізації визначають можливості особистісного, громадського та професійного вибору.

Актуальним сьогодні є підготовка майбутніх педагогів до впровадження гендерного підходу в їхній професійній діяльності, яка зумовлена низкою суперечностей: між вимогами забезпечення гендерної рівності, задекларованими на державному рівні, і умовами її впровадження; ускладненням функцій соціально-педагогічної діяльності та недостатнім рівнем їх реалізації в практичній діяльності; необхідністю підготовки майбутніх педагогів до застосування гендерного підходу та неготовністю фахівців до його здійснення в сучасних умовах.

Застосування кращого зарубіжного досвіду щодо вирішення проблеми гендерної рівності та удосконалення бюджетного фінансування освітніх програм українськими закладами освіти надасть можливість підвищення якості освіти в цілому шляхом:

- реалізації в процесі навчання сукупності організаційно-педагогічних умов, теоретично обґрунтованих на основі гендерного підходу;
- наявності модульної технології формування гендерної компетенції викладачів, які будуть реалізовувати освітній процес у закладі освіти;
- оволодіння викладачами модульною технологією формування гендерної компетенції, що охоплює загальнокультурні, навчально-пізнавальні, комунікативні, інформаційні та самоактуалізувальні елементи;
- впровадження гендерних студій як окремих дисциплін (курсів, спецкурсів), або як компонентів в інших курсах та освітніх дисциплінах;
- впровадження спеціальних гендерних курсів у систему освіти;
- проведення семінарів, конференцій, круглих столів, диспутів, квестів та інших наукових і просвітницьких заходів, спрямованих на підвищення рівня поінформованості колективу з гендерних питань та втілення в діяльність освітніх установ кращих гендерних практик;
- провадження досліджень теорії та методології гендерної проблематики;
- публікації і оприлюднення результатів наукових гендерних досліджень;
- здійснення інформаційно-методичної роботи та надання інформаційних, довідкових та просвітницьких послуг здобувачам освіти та викладачам;

- розроблення та видання підручників, посібників, науково-методичних та практичних розробок, рекомендацій, методик, збірників тощо;
- поширення відповідних матеріалів в друкованих виданнях закладу освіти, через інтернет, інформаційні панно тощо;
- розроблення і впровадження нових тем і курсів з гендерної проблематики;
- поширення гендерних знань в ході безпосередньої освітньої діяльності викладачів, а також створення соціальних мереж;
- сприяння захисту законних прав та інтересів викладацького складу та здобувачів освіти щодо гендерної рівності через створення та забезпечення сталої діяльності гендерно-орієнтованих консультаційних пунктів;
- вдосконалення внутрішньої нормативної бази та правил внутрішнього розпорядку, наприклад, шляхом внесення відповідних позицій у колективний договір;
- створення та стала діяльність центрів підтримки сім'ї, кімнат тимчасового перебування батьків з дітьми;
- проведення гендерного аудиту та гендерного бюджетного аналізу;
- формування в закладі освіти середовища вільного від стереотипів та поширення форм спілкування, що базуються на принципах взаємоповаги, толерантності і визнання рівних прав та можливостей;
- ініціювання і створення допоміжної інфраструктури, орієнтованої на врахування потреб обох статей та недопущення дискримінації.

Міжнародні зобов'язання, взяті Україною, становлять правовий обов'язок і утворюють підстави для врахування інтересів, потреб, можливостей та досвіду різних груп жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, що лежить в основі гендерно-чутливої політики країни. Упровадження гендерно-орієнтованого бюджетування в бюджетний процес хоча повільно, але поступово відбувається. Гендерні аспекти при формуванні бюджетних програм поступово враховуються головними розпорядниками бюджетних коштів. Таким чином, гендерно-орієнтований бюджет в освіті України стає тим важелем, що має забезпечити її модернізацію на основі перспективного європейського досвіду, сприяє розробленню справедливих і ефективних бюджетів, спрямованих на задоволення реальних потреб чоловіків і жінок різного соціального статусу.

Гендерне бюджетування дозволяє вирішувати проблеми нерівності

через механізм бюджетного процесу, воно з одного боку використовується як основний важель для гендерної рівності, а з іншого – для підвищення відкритості, прозорості і підзвітності бюджетної політики, доступності бюджетних документів і даних. Системний підхід до застосування гендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні поєднує фінансовий та соціальний аспекти бюджету, а також сприяє скороченню гендерних розривів в Україні.

З метою задоволення національних економічних та соціальних потреб гендерно-орієнтоване бюджетування постає технологією, що допомагає визначити області потенційної економії бюджетних коштів і поліпшити узгодження державних витрат зі стратегічними і політичними пріоритетами розвитку країни та регіонів.

В умовах децентралізації влади в Україні та впровадження умов демократичного суспільства, модернізація системи освіти, становлення державно-громадської форми управління освітою, основні напрями гендерної соціалізації молоді шляхом розвитку партнерства органів управління освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства, гендерно-орієнтованого бюджетування в сучасних умовах реформування можливі лише за умови ефективної системи управління розвитком освіти України, формування нових механізмів впливу держави на реформування освітньої галузі України на основі європейського та світового досвіду та створення відповідних механізмів їх реалізації.

Перспективи подальших досліджень. Вивченню актуальних питань гендерної проблематики, розбудови гендерно-чутливого суспільства, поширення гендерної складової в освітній процес, гендерної соціалізації молоді, впровадження гендерного підходу в бюджетній політиці та бюджетному освітньому процесі, становлення і розвитку гендерно-орієнтованого бюджетування, розвитку партнерства органів управління освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства в сучасних умовах становлення демократичного суспільства приділяється все більше уваги як у сфері наукового пізнання, так і у практичних питаннях її реалізації.

Застосування гендерного підходу в освіті передбачає реалізацію відповідних освітніх стратегій в оновленні змісту навчання, його науково-методичному й науковому забезпеченні, організації науково-дослідної, експериментальної й проектної роботи тощо.

Є потреба в дослідженні специфіки реалізації гендерного підходу в рамках викладання окремих навчальних дисциплін у закладах освіти.

Цікавим аспектом може бути дослідження навчальних програм, аналіз підручників і посібників з позицій гендерного підходу. Доцільним постає визначення педагогічних умов підготовки викладачів і керівників закладів освіти в контексті впровадження гендерного підходу в освітню практику на основі європейського досвіду та створення відповідних механізмів їх реалізації.

Із дослідженням даних питань ми і пов'язуємо перспективи подальшої розробки зазначеної проблеми відповідно до тих соціальних процесів глобального значення, складовою частиною яких вона є, а також її впровадження в межах майбутніх реформ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] О. Цокур, І. Іванова, «Основи гендерного виховання», *Гендерний розвиток у суспільстві: консп. лекцій*. – 2-ге вид. Київ, Україна: ПЦ «Фоліант», 2005, с. 183–223.
- [2] В. П. Кравець, *Гендерна педагогіка: навч. посіб.* Тернопіль, Україна: Джура, 2003, 416 с.
- [3] І. С. Мунтян, «Гендерний підхід у професійній підготовці студентів вищих педагогічних закладів»: автореф. дис. канд. наук: 13.00.04. Одеса, 2004, 21 с.
- [4] E. Hayes, «Insights from Women's Experiences for Teaching and Learning», *In Effective Teaching Styles, New Directions for Continuing Education*; E. Hayes, Edit., № 43, 1989.
- [5] J. M. Hugo, «Adult Education History and the Issue of Gender: Toward a Different History of Adult Education in America», *Adult Education Quarterly*, 41, № 1, 1990.
- [6] A. P. Grace, P. A. Gouthro, «Using models of feminist pedagogy to think about issues and directions in graduate education for women students», *In Studies in continuing education*, 22 (1), 2000.
- [7] E. Tisdell, «Creating inclusive adult learning environment: insight from multicultural education in feminist pedagogy», *Columbus, Ohio, ERIC Clearing House on Adult, Career, and Vocational Education Series*, № 361, 1995.
- [8] P. McLaren, *Critical Pedagogy and Predatory Culture*. London, N.Y., 1995.
- [9] М. Геппл, Э. Фестл, «Гендерное бюджетирование в Австрии. Первый опыт», *Organisation for Economic Co-operation and Development*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.oecd.org/gov/gender-mainstreaming/>

- [10] Верховна Рада України. *Конституція України. (1996, Черв. 28): прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України № 254к/96-ВР.* [Електронний ресурс]. Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp>.
- [11] Верховна Рада України. (2005, Верес. 8). *Закон № 2866-IV «Про забезпечення рівних прав та рівних можливостей жінок і чоловіків».* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
- [12] Верховна Рада України. (2012, Верес. 6). *Закон № 5207-VI «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>
- [13] Верховна Рада України. (2017, Груд. 7). *Закон № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству».* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
- [14] Верховна Рада України. (2011, Верес. 20). *Закон № 3739-VI «Про протидію торгівлі людьми».* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>
- [15] Міністерства освіти і науки України. (2009, Верес. 10). *Наказ № 839 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту».* [Електронний ресурс]. Доступно: <http://osvita.ua/legislation/other/4849/>
- [16] Н. Самойленко, «Впровадження гендерного підходу у процес підготовки майбутніх вчителів початкової школи», *Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту імені Лесі Українки. Професійна освіта*, Розд. IV, 2(303), с. 43–48, 2016.
- [17] Н. О. Приходькіна, «Педагогічні умови реалізації гендерного підходу у фаховій підготовці студентів гуманітарних спеціальностей»: дис. канд. наук, спец.: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти», Держ. вищий навч. заклад «Університет менеджменту освіти». Київ, 2008.
- [18] Кабінет Міністрів України. (2013, Верес. 26). *Постанова № 717 Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року».* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF#Text>
- [19] Верховна Рада України. (2010, Лип. 8). *Бюджетний кодекс України № 2456-VI.* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>
- [20] Міністерство фінансів України. *Державний веб-портал бюджету для громадян.* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://openbudget.gov.ua>
- [21] Н. Жовницькая, «Гендерно-ориентированное бюджетирование с человеческим лицом», *Баланс-Бюджет*, № 14(738), с. 7–9, 2019.
- [22] Кратко о важном: «Гендерно-ориентированное бюджетирование –

это инструмент расширения прав и возможностей женщин и сокращения неравенства в нашем обществе», *Структура Организации Объединенных Наций «ООН-женщины»*. [Електронний ресурс].

Доступно: <https://eca.unwomen.org/ru/news/stories/2019/12/take-five-gender-responsive-budgeting-is-a-tool-to-empower-women>

- [23] К. М. Роменська, «Гендерно-орієнтоване бюджетування в умовах розвитку бюджетного процесу України», *Ефективна економіка*, № 5, 2020. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7862>
- [24] В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді, *Гендерні дослідження прикладні аспекти: монографія*. Тернопіль, Україна: Навч. кн. Богдан, 2013, 448 с.
- [25] К. Левченко, *Гендерне тяжіння*. Харків, Україна: Фоліо, 2019, с. 8.
- [26] Міністерство фінансів. (2019, Січ. 2). Наказ № 1 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо впровадження та застосування гендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0001201-19#Text>
- [27] О. А. Луценко, «Гендерна освіта й педагогіка», *Основи теорії гендеру*. Київ, Україна, 2004, с. 476–583.
- [28] Н. В. Лавріненко, «Гендерний аспект соціально-економічного статусу», *Українське суспільство. Соціологічний моніторинг*. Київ, Україна: Ін-т соціології НАН України, 2003, 105 с.
- [29] Т. М. Мельник, *Правові аспекти гендеру. Основи теорії гендеру: навч. посіб.* Київ, Україна: К.І.С., 2004, с. 283–326.
- [30] К. Б. Шевченко, *Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління: монографія*. Харків, Україна: Нац. ун-т внутр. справ, 2003, 165 с.
- [31] *Гендерна освіта: метод. посіб. для вчителів з гендерної просвіти*; Закарпатський обл. центр гендерної освіти при УжНУ; М. Колодій; Ред. Ужгород, 2007, 49 с.
- [32] *Оцінка соціально-гендерного впливу: навч.-метод. посіб.* / М. Колодій, С. Колодій, О. Сорокопуд; Центр гендерної освіти УжНУ.; М. М. Колодій; Ред. Ужгород, Україна: «УЖДРУК», 2014, 45 с.

GENDER APPROACH AND GENDER-ORIENTED EDUCATION BUDGETING AS A PRIORITY STATE POLICY OF UKRAINE

Vyacheslav Suprun,

Ph.D. of economics, associate professor,

Professor of the Department of Public Administration and Management Education

Central Institute of Postgraduate Education SIHE «University of Management Education».

Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>

proftekhosvita@i.ua

Abstract. The article considers topical issues of formation of national educational policy on gender equality and gender approach in education, gender-oriented budgeting in the budget educational process and the need for their legal support to achieve gender equality in Ukraine. Emphasis is placed on the fact that the realities and prospects of development of all spheres of modern social life provide for the introduction into society of the idea of gender equality, ie ensuring equal rights and opportunities for women and men to implement them, which allows persons of both sexes to participate equally in all spheres of public life. Achieving this is possible if the gender socialization of youth is based on relevant worldviews, social gender relations and the latest trends in education in Ukraine, its variability and openness to society, a qualitatively new access of both sexes to different spheres of public life, which will determine decent conditions in the future life of women and men. The current state, existing problems, features and prospects of implementing a gender approach in the educational sector of Ukraine are determined. The main directions of gender socialization of youth through the development of partnership of education authorities, educational institutions, civil society organizations in the current conditions of education reform in Ukraine on the basis of European experience and the creation of appropriate mechanisms for their implementation are outlined. Taking into account the interests, needs, opportunities and experiences of different groups of women and men in all spheres of society is the basis of gender-sensitive policy of the country, one of the effective tools implementation of which is gender-oriented budgeting – a comprehensive gender approach in budget policy and budget process at the state and local levels, which includes the distribution of budget funds on a gender basis. A systematic approach to the application of gender-based budgeting at the state and local levels combines financial and social aspects of the budget, as well as helps to reduce gender gaps in Ukraine. Budget educational programs are analyzed

to take into account the gender approach. Recommendations are proposed to take into account the gender approach in the education system of Ukraine and the gender aspect in the budget educational program, expert and advisory support to state budget managers, reducing gender gaps and eliminating gender discrimination.

Keywords: gender; gender equality; gender analysis; gender socialization; gender-oriented budgeting; gender segregation; gender-sensitive society; budget process; budget program; education.

ГЕНДЕРНЫЙ ПОДХОД И ГЕНДЕРНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ БЮДЖЕТИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПРИОРИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ

Супрун Вячеслав Васильевич,

кандидат экономических наук, доцент,
профессор кафедры менеджмента образования и права
Центрального института последипломного образования
ГУВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>

proftekhosvita@i.ua

Аннотация. В статье рассмотрены актуальные вопросы формирования национальной образовательной политики в отношении гендерного равенства и гендерного подхода в образовании, гендерно-ориентированного бюджетирования в бюджетном образовательном процессе и необходимости их нормативно-правового обеспечения для достижения гендерного равенства в Украине. Акцентируется внимание на том, что реалии и перспективы развития всех сфер современной общественной жизни предусматривают внедрение в общественную практику идеи гендерного равенства, то есть обеспечение равных прав и возможностей женщин и мужчин для их реализации, позволяет лицам обоих полов принимать равное участие во всех сферах общественной жизни. Достижение этого возможно, если гендерная социализация молодежи будет опираться на соответствующие мировоззренческие понятия, социальные гендерные отношения и новейшие тенденции развития образования в Украине, его вариативность и открытость обществу, качественно новый доступ обоих полов к различным сферам общественной жизни, в будущем будет определять достойные условия жизнедеятельности женщин и

мужчин. Определено современное состояние, имеющиеся проблемы, особенности и перспективы внедрения гендерного подхода в образовательной отрасли Украины. Определены основные направления гендерной социализации молодежи путем развития партнерства органов управления образованием, учреждений образования, организаций гражданского общества в современных условиях реформирования образования в Украине на основе европейского опыта и создания соответствующих механизмов их реализации. Учет интересов, потребностей, возможностей и опыта различных групп женщин и мужчин во всех сферах жизнедеятельности общества лежит в основе гендерно-чувствительной политики страны, одним из действенных инструментов внедрения которой является гендерно-ориентированное бюджетирование – комплексный гендерный подход в бюджетной политике и бюджетном процессе на государственном и местном уровнях, включая распределение бюджетных средств по гендерным принципам. Системный подход к применению гендерно-ориентированного бюджетирования на государственном и местном уровне объединяет финансовый и социальный аспекты бюджета, а также способствует сокращению гендерных разрывов в Украине. Проанализированы бюджетные образовательные программы на предмет учета гендерного подхода. Предложены рекомендации, предусматривающие учет гендерного подхода в системе образования Украины и гендерного аспекта в бюджетной образовательной программе, экспертно-консультативную поддержку распорядителей государственного бюджета, уменьшение гендерных разрывов и устранения гендерной дискриминации.

Ключевые слова: гендер; гендерное равенство; гендерный анализ; гендерная социализация; гендерно-ориентированное бюджетирование; гендерная сегрегация; гендерно-чувствительное общество; бюджетный процесс; бюджетная программа; образование.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] O. Tsokur, I. Ivanova, «Osnovy gendernoho vykhovannia», Gendernyi rozvytok u suspilstvi: konsp. lektsii. – 2-he vyd. Kyiv, Ukraina: PTs «Foliant», 2005, s. 183–223.
- [2] V. P. Kravets, Genderna pedahohika: navch. posib. Ternopil, Ukraina: Dzhura, 2003, 416 s.

- [3] I. S. Muntian, «Gendernyi pidkhid u profesiinii pidhotovtsi studentiv vyshchych pedahohichnykh zakladiv»: avtoref. dys. kand. nauk: 13.00.04. Odesa, 2004, 21 s.
- [4] E. Hayes, «Insights from Women's Experiences for Teaching and Learning», In Effective Teaching Styles, New Directions for Continuing Education; E. Hayes, Edit., № 43, 1989.
- [5] J. M. Hugo, «Adult Education History and the Issue of Gender: Toward a Different History of Adult Education in America», Adult Education Quarterly, 41, № 1, 1990.
- [6] A. P. Grace, P. A. Gouthro, «Using models of feminist pedagogy to think about issues and directions in graduate education for women students», In Studies in continuing education, 22 (1), 2000.
- [7] E. Tisdell, «Creating inclusive adult learning environment: insight from multicultural education in feminist pedagogy», Columbus, Ohio, ERIC Clearing House on Adult, Career, and Vocational Education Series, № 361, 1995.
- [8] P. McLaren, Critical Pedagogy and Predatory Culture. London, N.Y., 1995.
- [9] M. Gepp, E. Festl, «Gendernoe byudzhetrovanie v Avstrii. Pervyj opyt», Organisation for Economic Co-operation and Development. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://www.oecd.org/gov/gender-mainstreaming/>
- [10] Verkhovna Rada Ukrainy. Konstytutsiia Ukrainy. (1996, Cherv.28): pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy № 254k/96-VR. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
- [11] Verkhovna Rada Ukrainy. (2005, Veres.8). Zakon № 2866-IV «Pro zabezpechennia rivnykh prav ta rivnykh mozhlyvostei zhinok i cholovikiv». [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
- [12] Verkhovna Rada Ukrainy. (2012, Veres. 6). Zakon № 5207-VI «Pro zasady zapobihannia ta protydii dyskryminatsii v Ukraini». [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>
- [13] Verkhovna Rada Ukrainy. (2017, Hrud.7). Zakon № 2229-VIII «Pro zapobihannia ta protydiiu domashnomu nasylstvu». [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
- [14] Verkhovna Rada Ukrainy. (2011, Veres.20). Zakon № 3739-VI «Pro protydiiu torhivli liudmy». [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>
- [15] Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. (2009, Veres. 10). Nakaz № 839 «Pro vprovadzhennia pryntsyviv gendernoi rivnosti v osvitu». [Elektronnyj resurs].

- resur]. Dostupno: <http://osvita.ua/legislation/other/4849/>
- [16] N. Samoilenko, «Vprovadzhennia hendernoho pidkhodu u protses pidhotovky maibutnikh vchyteliv pochatkovoї shkoly», Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho nats. un-tu imeni Lesi Ukrainky. Profesiina osvita, Rozd. IV, 2(303), s. 43–48, 2016.
- [17] N. O. Prykhodkina, «Pedahohichni umovy realizatsii hendernoho pidkhodu u fakhovii pidhotovtsi studentiv humanitarnykh spetsialnostei»: dys. kand. nauk, spets.: 13.00.04 «Teoriia i metodyka profesiinoi osvity», Derzh. vyshchyi navch. zaklad «Universytet menedzhmentu osvity». Kyiv, 2008.
- [18] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2013, Veres. 26). Postanova № 717 Pro zatverdzhennia Derzhavnoi prohramy zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv na period do 2016 roku». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF#Text>
- [19] Verkhovna Rada Ukrainy. (2010, Lyp. 8). Biudzhetni kodeks Ukrainy № 2456-VI. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>
- [20] Ministerstvo finansiv Ukrainy. Derzhavnyi veb-portal biudzhetu dlia hromadian. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://openbudget.gov.ua>
- [21] N. ZHovnickaya, «Genderno-orientirovannoe byudzhetrovanie s chelovecheskim licom», Balans-Byudzhет, № 14(738), s. 7–9, 2019.
- [22] Kratko o vazhnom: «Genderno-orientirovannoe byudzhetrovanie – eto instrument rasshireniya prav i vozmozhnostej zhenshchin i sokrashcheniya neravenstva v nashem obshchestve», Struktura Organizacii Ob"edinennyh Nacij «OON-zhenshchiny». [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://eca.unwomen.org/ru/news/stories/2019/12/take-five-gender-responsive-budgeting-is-a-tool-to-empower-women>
- [23] K. M. Romenska, «Henderno-orientovane biudzhetrovania v umovakh rozvytku biudzhethnoho protsesu Ukrainy», Efektyvna ekonomika, № 5, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7862>
- [24] V. P. Kravets, T. V. Hovorun, O. M. Kikinezhdі, Henderni doslidzhennia prykladni aspekty: monohrafiia. Ternopil, Ukraina: Navch. kn. Bohdan, 2013, 448 s.
- [25] K. Levchenko, Henderne tiazhinnia. Kharkiv, Ukraina: Folio, 2019, s. 8.
- [26] Ministerstvo finansiv. (2019, Sich. 2). Nakaz № 1 «Pro zatverdzhennia Metodychnykh rekomendatsii shchodo vprovadzhennia ta zastosuvannia genderno orientovanoho pidkhodu v biudzhethnomu protsesi». [Elektronnyi resurs].

Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0001201-19#Text>

- [27] O. A. Lutsenko, «Genderna osvita y pedahohika», Osnovy teorii henderu. Kyiv, Ukraina, 2004, s. 476–583.
- [28] N. V. Lavrinenko, «Hendernyi aspekt sotsialno-ekonomichnoho statusu», Ukrainske suspilstvo. Sotsiolohichniy monitorynh. Kyiv, Ukraina: In-t sotsiolohii NAN Ukrainy, 2003, 105 s.
- [29] T. M. Melnyk, Pravovi aspekty henderu. Osnovy teorii henderu: navch. posib. Kyiv, Ukraina: K.I.S., 2004, s. 283–326.
- [30] K. B. Shevchenko, Henderna polityka v Ukraini: vyznachennia, formuvannia, upravlinnia: monohrafiia. Kharkiv, Ukraina: Nats. un-t vnutr. sprav, 2003, 165 s.
- [31] Genderna osvita: metod. posib. dlia vchyteliv z gendernoї prosvity; Zakarpatskyi obl. tsentr hendernoї osvity pry UzhNU; M. Kolodii; Red. Uzhhorod, 2007, 49 s.
- [32] Otsinka sotsialno-gendernoho vplyvu: navch.-metod. posib. / M. Kolodii, S. Kolodii, O. Sorokopud; Tsentr hendernoї osvity UzhNU.; M. M. Kolodii; Red. Uzhhorod, Ukraina: «UZhDRUK», 2014, 45 s.

*Стаття надійшла до редакції
14 листопада 2020 року*